



Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արամ Քոսյանի «Մ.թ.ա. XIV դարի խեթա-հայաստանյան միջպետական պայմանագրերը» մենագրությունը խեթական սեպագիր տեքստերի դիվանում պահպանված և Խեթական տերության ու Հայաստայի միջև կնքված միջպետական երկու պայմանագրերի լիակատար հրատարակություն է: Գրախոսվող աշխատանքը դասական արևելագիտության հիմնական բնագավառներից մեկի՝ հին-արևելյան ուսումնասիրությունների բնութագրական օրինակ է: Պայմանագրերի տեքստերի գիտական հրատարակության համար պարտադիր պայման են հին (այլևս խոսակցական լեզու չհանդիսացող) լեզուների, այս դեպքում՝ խեթերենի և աքքադերենի իմացությունը, խեթական և աքքադական սեպագիր բարդ գրահամակարգերին պարտադիր տիրապետումը: Դա բացառիկ մասնագիտացում է, որին լիարժեք տիրապետում է աշխատության հեղինակը: Եվ պատահական չէ, որ

Հայաստանում հրատարակված նմանաբնույթ այլ ուսումնասիրությունների համեմատությամբ գրախոսվող աշխատության մեջ սեպագիր տեքստերի տառադարձումներն ու թարգմանությունը զբաղեցնում են աշխատանքի ողջ ծավալի հազիվ մեկ քառորդը: Աշխատանքի հիմնական մասը նվիրված է այդ տեքստերի գիտական քննությանը՝ տեքստաբանական ընդարձակ դիտարկումներով, պայմանագրերի պակասավոր հատվածների մեծաթիվ վերականգնումներով, տեքստերին տրված ծանոթագրություններով, գիտական կարծիքների լայն քննարկմամբ և պատմական հետնախորքով:

Աշխատության «Ներածության» մեջ մանրամասն ներկայացվում է խեթա-հայաստանյան պայմանագրերի տեքստերի կառուցվածքը և ուսումնասիրության պատմությունը, պայմանագրերի տեքստային կազմը՝ հիմնական տեքստերն ու տարբեր ժամանակներում ինքնագիր եղանակով հրատարակված կցաբեկորները, տեքստերի հնագրական-լեզվական առանձնահատկությունները, տեքստերի վերականգնման և տառադարձման սկզբունքները: Ընդ որում, այս բաժինը միանգամայն կարող է ծառայել իբրև ուղեցույց սեպագիր տեքստերի հրատարակության հայտ ներկայացնող մերօրյա սեպագրագետների համար:

Աշխատության առաջին գլուխը ներկայացնում է քննության հիմնական առարկա հանդիսացող խեթա-հայաստանյան երկու՝ պայմանականորեն **Սուպպիլուլիումաս I + Խուկկանա և Թուդխալիյաս III – Մարիյա + «Հայասայի ժողովուրդ»** անվանված պայմանագրերի ամբողջական հրատարակությունը: Տերմինաբանական խնդիրների շարքում առանձնանում է Հայասայի առաջնորդ կարգված Խուկկանայի appe/izzi- UR.SAG «շարքային հերոս» պայմանականորեն թարգմանվող շումերագրի նշանակության հարցի վերարծարծումը: Պայմանագրի տեքստի նոր հրատարակություններում այդ հատվածն ընթերցվում է որպես appezin UR.GE՝

«հետին, ստորին շուն» (հմմտ. շում. ur.gi(r)՝ «շուն»)՝: Եվ թեև նման ընթերցումը որոշ հետազոտողների՝ առավելապես զգայական մակարդակում առաջ է բերել անհամաձայնություն², սակայն, Խուկկանայի նախնական ցածր կարգավիճակը չի կարելի բացառել. Խուկկանան հիշատակվում է ընդամենը որպես մեկը «հայասացիների մեջ» (LÚ.MEŠ^{URU}Ja-ya-ša-ya... iš-tar-na): Հայասայի և Ազգիի առաջնորդներից միայն Աննիյասն է, որ խեթական արքա Մուրսիլիս II-ի այսպես կոչված «Տասնամյա տարեգրության» մեջ հանդես է գալիս որպես «Ազգի երկրի արքա» (LUGAL KUR^{URU}Azzi), թեև խեթական մեկ այլ տեքստում նա պարզապես անվանվում է «Ազգի երկրի կառավարիչ» (EN KUR^{URU}Azzi): EN տիտղոսը խեթական դպրության մեջ կարող էր նշանակել թե՛ «մեծամեծ», թե՛ «կառավարիչ» և թե՛, օրինակ, «հրամանատար»: Հետևաբար, վերը նշված նոր ընթերցման մեջ տեսնում ենք ցածր կարգավիճակ ունեցող անձի արտահայտություն: Թերևս պատահական չէ Խուկկանային հիշատակող տվյալ հատվածում խեթ. šarā dābhun «վերցրեցի, վեր բարձրացրի» արտահայտության կիրառումը³: Այստեղ հետաքրքիր կլինեք զուգահեռ անցկացնել «հավատարմության երդում» ներկայացնող խեթական KUB XXXVI 32 (i 8) տեքստում հիշատակված UR.TUR GIM-an՝ «ինչպես շնիկ»-ի հետ⁴: Աշխատանքը չի սահմանափակվում միայն խեթա-հայասական նշված պայմանագրերի հրատարակությամբ, այլև ընդգրկում է դրանց առնչվող խեթական դիվանի այլ տեքստերի հրատարակությունն ու մեկնաբանությունը՝ ընթերցողին ներկայացնելով պատմագիտական խնդիրների հնարավորինս ամբողջական պատկեր: Ողջունելի է, որ հեղինակը նպատակ է դրել առանձին հրատարակել նաև այդ տեքստերի համահավաքը:

Կարելի է երիցս շեշտել, որ աշխատանքը շարադրված է պատմական հարուստ հետնախորքի հիման վրա, որը, որպես առանձին բաժին, ներկայացված է նաև աշխատության երրորդ գլխում («Խեթա-հայասական փոխհարաբերությունները մ.թ.ա. XIV դարում»): Սա առավել է ընդգծում աշխատանքի թե՛ աղբյուրագիտական և թե՛ պատմագիտական նշանակությունը: Մեզ համար տեսանելի միակ խնդիրը կապված է Սուպպիլու-լիումաս I – Խուկկաննա պայմանագրի հատվածներից մեկի վերականգնման հետ: Դեռևս աշխատության ներածության մեջ հեղինակը նշում է “Keilschrifttexte aus Boghazköi” մատենաշարի 50-րդ հատորում ինքնագիր եղանակով հրատարակված պայմանագրի տեքստի նոր, փոքր կցարեկորների մասին, որոնց հստակ տեղը մայր տեքստում պարզ չէ: Առանձին ենթավերնագրի տակ տրվում է նաև այդ և այլ հավանական կցարեկորների գիտական հրատարակությունը (թվով հինգ կցարեկոր): Միաժամանակ, նման

¹Քննարկման համար տե՛ս գրախոսվող աշխատության 42-43 և 137-138 էջերը, որտեղ և տե՛ս հղված գրականությունը: Այստեղ կարելի է հավելել նաև **de Martino S., Imperati F.** *Observations on Hittite International Treaties*, in: G. Wilhelm (Hrsg.), *Akten des IV Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4.-8. Oktober 1999, StBoT 45, Wiesbaden, 2001:359-360* ուսումնասիրությունը:

² **Ղազարյան Ռ.**, «Խուկկանայի պայմանագիրը» որպես Հայաստանի պատմության դիվանագիտական փաստաթուղթ, Վէմ համահայկական հանդես, Է (ԺԳ) տարի, թ. 4 (52), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2015:

³ **Cajnko M.** *I Took You Up, Hukkana, the Lowly Dog... An Introduction to Social Deixis in Hittite* (*Altorientalische Forschungen*, 2016, 43(1-2), 17-37).

⁴ **Hoffner H.A. Jr., Melchert H.C.** *A Grammar of the Hittite Language. Part I: Reference Grammar* (*Languages of the Ancient Near East, 1, Winona Lake, Indiana, 2008, 236 and n. 1*).

նոր կցաբեկոր է հայտնի Բեռլինի պետական թանգարանից Անկարայի հինանատոլիական քաղաքակրթությունների թանգարանին հանձնված Բողազքյոյի խեթական դիվանի տեքստերի շարքում⁵: 10-տողանոց այդ բեկորը կցվում է Մուպպիլուլիումաս I – Խուկկաննա պայմա-նագրի պահպանված առաջին պատճենի՝ «Ա տեքստ»-ին (= KBo V 3) և համապատասխանում է պայմանագրի նոր տեքստերից KUB XXVI 37 (ներառելով KUB XXIII 73-ը) + KBo XIX 44a տեքստի դիմային կողմի 3'-9'-րդ տողերին (պայմանագրի միացյալ տեքստի « 21-ի 76-83-րդ տողերը): Դա որոշ շտկումներ է ենթադրում արված տառադարձման և թարգմանության մեջ:

Մրան պետք է հավելել նաև նշված դիվանի տեքստերի շարքում պահպանված և ինքնագիր եղանակով հրատարակված ևս մեկ կցաբեկոր: Bo 9587 ինվենտարային համարը կրող այդ տեքստը խեթական արքա Մուրսիլիս II-ի՝ այսպես կոչված «Ընդարձակ տարեգրության» կցաբեկոր-ներից է և միանում է KUB XIV 17 տեքստին: Պակասավոր տեքստում հիշատակվում է Հայասայի՝ աղբյուրներից հայտնի վերջին կառավարիչ Աննիյան (A-NA (?) ^mAn-ni-i-a ...): Համաձայն պահպանված հատվածի՝ Աննիյան արշավել է դեպի Դանկուվա, ավարառության ենթարկել այն և ավարը տարել Հայասա: Նույն տեքստում հիշատակվում են նաև Բստի-տինա քաղաքի մարդիկ (LÚ.MEŠ ^{URU}!š-te-te-na-i-a-u-a-mu-kán)⁶: Հետաքրքիր է, որ տեքստում խոսվում է խեթական արքայի՝ Աննիյասին հասցեագրած նամակի մասին՝ վերջինիս Դանկուվա ձեռնարկած արշավանքից հետո: Ակնհայտ է, որ նշված իրադարձությունները կապվում են Մուրսիլիս II-ի «Տասնամյա տարեգրության» մեջ պահպանված տեղեկության հետ՝ խեթական արքայի կառավարման 7-րդ տարում նրա կողմից Տիբիյա երկրի նվաճումից հետո Ազգի երկրի արքա Աննիյասի մոտ սուրհանդակ և նամակ ուղարկելու մասին⁷: Եվ թեև նշված կցաբեկորն ու Մուրսիլիս II-ի տարեգրությունը հեղինակի քննարկման առարկան չէին, սակայն Հա-յասայի կառավարիչներին նվիրված և Աննիյասին վերաբերող բաժնում այդ մասին կարող էր խոսվել:

Անշուշտ, Մրամ Քոսյանի «Մ.թ.ա. XIV դարի խեթա-հայասական միջպետական պայմա-նագրերը» աշխատությունը արդի հայագիտության մեջ մեծ արժեք ունի. նրանում քննարկված հարցերը՝ պատմություն և պատմական աշխարհագրություն, լեզվաբանություն, անվանաբանություն և այլն, ուղենշային են լինելու հին հայկական ուսումնասիրությունների բնագավառում՝ Հայկական լեռնաշխարհի խորքային պատմությունը վերհանելու տեսանկյունից: Մենք գործ ունենք (չենք խուսափի դա շեշտելուց) անգերազանցելի ուսումնասիրության հետ:

ԳՐԵԿՅԱՆ Ե. Հ.

Պատմական գիտությունների դոկտոր

⁵ Soysal O. *Unpublished Bo-Fragments in Transliteration I (Bo 9536 – Bo 9736)*, Chicago Hittite Dictionary Supplements · 2, Chicago, Illinois, 2015, 137-138 (Bo 9673).

⁶ Նույն տեղում, 54-55 (Bo 9587).

⁷ Հայերեն թարգմանության համար տե՛ս Ղազարյան Ռ., Մուրսիլիս II-ի «Տասնամյա» տարեգրությունը, Ե., 2013, էջ 55: